

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ*

МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО И СТОЈАН НОВАКОВИЋ

Појава митрополита Михаила и Стојана Новаковића на позорници Србије и почетак њиховог учешћа у догађајима који су њих двојици могли довести у међусобну везу датира из шездесетих година XIX века. Они су припадали оним интелектуалцима који су, укључивши се тада у текућа идејна и политичка кретања, дигли глас да треба предузети борбу за национално ослобођење српског народа започету устанцима на почетку века, и који су изразили спремност да понесу терет националних задатака земље. Ови млади људи били су за коришћење различитих средстава борбе, али су се највише залагали за уздизање свести, јачање осећања о припадности једном народу и духовно окупљање око једног центра. Својом активношћу у то време они су извршили огроман утицај на развој националне мисли и формулисање националних циљева. Намењујући Србији улогу да се око ње окупи цео српски народ они су много допринели да су се тада успоставиле духовне везе Србије са неослобођеним деловима српског народа. Тада је и дошло до правог полета у раду са Србима из неослобођених крајева Босне, Старе Србије и Македоније. Многи повериоци били су упућени у неослобођене крајеве да утврде какво је стање српског живља. Установиле су се и просветне и црквене везе и уопште се пуно урадило на јачању националне пропаганде. У то време се у Србији осећало снажно деловање руских панслависта. Развијајући идеју о међусобном повезивању словенских народа и ширећи веру у улогу Русије панслависти су доста учинили на придобијању појединаца и уопште на јачању вере у Русију, али ће и рад на остварењу идеје о свесрпском повезивању наићи на њихову подршку, јер се уклапао као део у тај шири план. Тако је у ствари шездесетих година била створена добра основа за вођење националне пропаганде међу српским народом и за успостављање његовог духовног јединства. Једина кочница била је равнодушност кнеза Михаила према пропагандним средствима борбе, односно

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

његова приврженост идеји о офанзивном балканском савезу и веровање у учинак само оне активности која би, ако би затребало, обезбедила подизање једног општег устанка али искључиво као помоћ ширим војним операцијама. Из тог времена је, у ствари, и почетак учешћа митрополита Михаила и Стојана Новаковића у догађајима који су их могли довести у непосредну везу.

Митрополит Михаило је, дошавши као млад и учен човек са места шабачког епископа на столицу поглавара српске цркве 1859. године, носио у себи неколико чврстих опредељења. Добро упознавши у претходним годинама на територији шабачке епископије, која је била гранична према Босни и Херцеговини, прилике код прекодринских Срба и успоставивши са њима чврсте везе, остао је дубоко одан идеји да се мора пружати помоћ Србима у неослобођеним крајевима.¹ Још од раније одушевљен руским народом и занет осећањем словенске узајамности, стигао је у Београд управо у време највећег деловања панслависта, њиховог интересовања за Србе и наглашеног писања у руској штампи о тешким приликама међу Србима у европској Турској. То је код њега стварало уверење да је Русија просто позвана да као блиска хришћанска, словенска и православна држава буде заштитница српског народа. Зато је био искрено привржен Русији. Опште расположење у Србији у то време односно све јаче и масовније изражавање осећања да се мора водити борба за ослобођење српског народа подстакла је младог митрополита на идеју да се заложи како би се српској цркви у томе наменио главни задатак. Али око ње је требало окупити све оно што је било спремно за рад на том пољу. Црква би, разуме се, употребила сопствена средства, успоставила своје канале са Србима изван Србије и уопште искористила своју чврсту организацију која је била успостављена још у време Михаиловог претходника митрополита Петра. На тај начин она би постала средиште националног рада, спона између српске државе и неослобођених Срба. Преко црквених и школских установа обављало би се дело уздизања српског народа ма где он био.

У вези са том идејом митрополит Михаило је у марту² 1868. године упутио Министарству просвете и црквених дела прелог да се оснује један одбор који би се старао о унапређењу просвете у неослобођеним српским крајевима под Турцима. Предложио је чак и његове будуће чланове, међу њима и Панту Срећковића професора Велике школе.³ У предлогу је била споменута потреба да се у оквиру Београдске богословије оснује једно посебно одељење за питомце из Турске с обзиром да би међу неослобођеним Србима било пуно посла и за учитење и за свештени-

¹ Прота Ст. Димитријевић, *Михаило, Архиепископ Београдски и Митрополит Србије (1859-1898)*, Београд 1933, 15.

² Сви датуми у тексту су по новом календру. Једино су по старом календару дати они датуми који у напоменама обележавају време настанка наведених документа или новина српске провенијенције.

³ Архив Србије (у даљем навођењу: АС), Поклони и откупи, бр. 30/216, Митрополит Михаило - министру просвете, Београд 2. III 1868; исто, бр. 30/217, Митрополит Михаило - министру просвете, Београд 9. III 1868.

ке. Одговор митрополиту није стигао. Кнез Михаило га или није усвојио или га је одложио. Кнежева смрт у јуну 1868. утицала је на судбину овога предлога. Док је Нмесништво, које је у име малолетног кнеза управљао Србијом, обуставило сваку активност на припреми оружаног сукоба са Турском и оружаног устанка, Јован Ристић, један од тројице намесника, сматрао је да би главни задатак политике Србије требало да буде тај да она главну пажњу поклони пре свега подручју Старе Србије и да ради на подизању националне свести тамошњег српског народа. Превасходно средство у испуњавању тога циља било би просветно деловање. Ристић је стога усвојио наведени предлог митрополита Михаила, па је у августу 1868. године основан Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији, Босни и Херцеговини.⁴ Премда су му на челу били познати национални радници Нићифор Дучић као председник, историчар Панта Срећковић и професор Милош Милојевић, душа тог подухвата био је митрополит Михаило. Одбор је одмах развио живу активност у Старој Србији, а нешто мање у Македонији и Босни и Херцеговини, на отварању школа, слању новца, учитеља и књига које су бесплатно дељене. Одобравана су и средства за подизање нових цркава. Систематски је повећаван и број питомаца који су се школовали у београдској богословији и потом били упућивани натраг као учитељи. Године 1871. била је основана и Призренска богословија, чији је програм написала комисија на челу са Нићифором Дучићем. Међутим, велику опасност за овако започети рад представљало је оснивање бугарске Егзархије 1870. године. Иако је њено одвајање од Цариградске патријаршије било, поред осталог, у вези са циљем да она послужи у вођењу бугарске пропаганде у Македонији и деловима Старе Србије, Намесништво није ни прстом мрднуло да то спречи или да због тога протестује. Митрополит Михаило је реаговао порукама које је упутио Грцима и Бугарима, у којима се у помирљивом тону изражавала жеља за очувањем јединства православља, а без осуде тог чина.⁵

Национално-просветни рад било је заправо поље на коме су се укрестили путеви митрополита Михаила и Стојана Новаковића. Укључивши се шездесетих година у омладински покрет и, поставши један од организатора либералне омладине, Стојан Новаковић је био један од најагилнијих судионика у ширењу напредних идеја и буђењу националне свести српског народа. Почетком седамдесетих година он се непосредно укључио у пропагандни рад. На предлог Јована Ристића ушао је 1872. го-

⁴ Ј. Ристић, *Свољашњи односи Србије новијега времена, III*, Београд 1901, 280; В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877*, Историјски гласник, 3, Београд 1963, 12.

⁵ Архив Историјског института Српске академије наука и уметности (у даљем навођењу: АИИ САНУ), Фонд Јована Ристића, бр. 26/884, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 14. XII 1870; исто, бр. 26/889, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 24. II 1872. Митрополит Михаило ће, међутим, бити врло брзо свестан опасних радњи Бугара уз помоћ Егзархије а против Срба у Старој Србији. Исто, бр. 26/942, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 17. XII 1872; исто, бр. 26/915, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 21. XII 1872; исто, бр. 6/937, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 2. III 1878.

дине у Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини, као његов четврти члан, и веома активно суделовао у отварању школа, слању учитеља и уопште у унапређивању просвете међу Србима у европској Турској. Када је у априлу 1873. године Јован Ристић образовао владу, узео је Новаковића за министра просвете. Новаковић се тада повукао из Одбора, али је као министар наставио још живље да се бави пословима националне пропаганде.

Једна од првих иницијатива Новаковића као министра просвете било је оснивање Другог одељења богословије у јуну 1873. године. Будући да су у протеклим годинама у богословију пристизали млади из Старе Србије, Македоније и Босне и Херцеговине, који су имали после тога да се враћају натраг као учитељи, Новаковић је мислио да ће се њиховим одвајањем у посебно одељење настава моћи прилагодити имајући у виду услове и места где ће они да раде. Он је за то одељење направио и посебан програм, а лично је одобравао избор питомца. Рад Одељења био је, међутим, повод распрви Новаковића са митрополитом Михаилом, чија је, у ствари, и била идеја о његовом оснивању.⁶ Митрополит Михаило је тужио Стојана Новаковића Јовану Ристићу да се овај превише меша у послове богословије и да је узурпирао компетенције духовних власти.⁷ Стојан Новаковић није попустио тврдећи да се не рди ни о каквом утицају са стране када су у питању прописане дужности и њихово извршавање. То је заправо био и први сукоб између ове две личности које су, свака за себе, штитиле компетенције државе односно цркве, а чији се погледи, када су у питању циљеви националне политике, нису разликовали.

Устанак Срба у Босни и Херцеговини 1875. године, из кога ће израсти крупна збивања на Балкану укључујући и ратни пожар, били су нова прилика за митрополита Михаила и Стојана Новаковића да искажу своја опредељења. Борбе прекодринских Срба, као што се могло очекивати, нису могле оставити Србију без реакције. Премда су Аустро-Угарска и Русија вршиле притисак на кнеза Милана и владу да се не би усудили да покрену војску према Босни и Херцеговини, ратничко расположење захватило је тада све слојеве у Србији. У Београду је образован комитет за помоћ устаницима на челу са митрополитом Михаилом. У Србији је одмах започело прикупљање добровољаца. Стојан Новаковић је тада био један од само двојице министара у влади Данила Стефановића који су храбро подржали слање добровољаца, док су остали сматрали да је то ризичан корак. Пошто је ова влада после замерки које су стигле

⁶ Пројект устројства тзв. Богословије "за Св. Србију" саставила је у јануару 1871. године једна комисија под непосредним надзором Митрополита Михаила. АИИ САНУ, Фонд Јована Ристића, бр. 26/889, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 9. IV 1871.

⁷ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 321, митрополит Михаило - С. Новаковићу, 17. IX 1873. - АИИ САНУ, Фонд Јована Ристића, бр. 26/923, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 17. IX 1873; исто, бр. 26/925, Митрополит Михаило Ј. Ристићу, Београд 21. IX 1873. - Митрополит Михаило је, штавише, протествовао код Ристића и због постављања Новаковића за министра просвете и црквених дела, јер није претходно тражио његово мишљење. Дневник Бењамина Калаја 1868-1875, Београд-Нови Сад 1976, 560.

из Беча и Петрограда била принуђена да да оставку, престала је за извесно време и Новаковићева активност. Али је зато митрополит Михаило наставио да у време српско-турских ратова 1876-1878. године агилно ради на прикупљању и организовању добровољаца, али овога пута на јужном и југоисточном фронту где је Србија ратовала.⁸ У тим ратовима својом храброшћу истакли су се и питомци Другог одељења богословије, који су у њему скоро сви од реда учествовали, и то пре свега у устаничким одредима које су предводили Нићифор Дучић и Милош Милојевић.

Одлукама Берлинског конгреса 1878. године, којима је окончана Источна криза изазвана устанком Срба у Босни и Херцеговини, српско-турским ратовима и руско-турским ратом; многи у Србији нису били задовољни. Признање суверенитета Србије као и ограниченог територијалног проширења било је далеко мање од онога што се прижељкивало. Русија се на конгресу залагала за стварање што веће бугарске државе, и то на рачун српских територија, чиме је нанела тежак ударац српским ослободилачким плановима. Аустро-Угарска је од конгреса добила мандат да окупира Босну и Херцеговину и да тиме начини крупан корак у својој експанзији на Балкану. Све је то допринело да је Србија морла направити битну измену у вођењу своје националне политике. До Берлинског конгреса званична Србија је у својој спољној политици била у великој мери окренута Петрограду. Њој је, међутим, на конгресу успјело да првенствено помоћу Аустро-Угарске добије проширење на четири округа које је иначе сама ослободила у претходном рату, али уз обавезу да се њих две међусобно трговински повежу и да се изгради српска железница која би аустријској мрежи омогућила директни спој са турским линијама. Уговори о испуњавању тих обавеза према Аустро-Угарској, који су одмах после конгреса били закључени, али не на равноправној основи, довели су Србију у подређен економски положај. Кнез Милан и владајући напредњаци прихватили су 1881. године иницијативу Аустро-Угарске да се сачини и један чврст политички споразум између две земље. Реч је о Тајној конвенцији закљученој у јуну 1881. године којом се Србија обавезала да, у својој спољној политици, неће ништа радити на штету Аустро-Угарске укључујући и то да са своје територије неће дозволити вођење никакве пропаганде према Босни и Херцеговини. За узврат је владар Србије добио сагласност да се прогласи за краља и подршку у остваривању националних задатака земље, али искључиво оних окренутих ка југу, тј. према Старој Србији и Македонији. Кнез односно краљ Милан и водећа напредњачка партија и влада били су одлучни да се чврсто придржавају преузетих обавеза, да са тим усагласе целокупну унутрашњу и спољну политику и да онемогуће сваку политичку активност која би се томе супротстављала.

У новим условима који су после Берлинског конгреса настали за

⁸ Митрополит Михаило је, међутим, био изневерен у очекивању да ће доћи много добровољаца из српских крајева под Аустро-Угарском и Турском, а био је веома разочаран и због тога што је изостала помоћ из осталих балканских хришћанских земаља. АС, Фонд Милисави Протића, бр. 5, Митрополит Михаило - М. Протићу, Београд 19 X 1876; исто, Београд 21. XI 1876.

Србију, бар када су у питању национални интереси земље, међу онима који се нимало нису променили био је митрополит Михаило. Тешко подневши одлуке Берлинског конгеса, а исто тако опште нерасположење према Русији које је владало у свим српским крајевима, он је остао чврсто везан за оба своја дугогодишња опредељења: да развија везе са српским народом у Босни и Херцеговини и да се не мири са аустријском окупацијом, као и да, верујући у идеју панславизма и подршку Русије, не прекида односе са званичним и незваничним круговима у Петрограду. Његове речи Јовану Ристићу 1880. године да се не може "бити равнодушан" према опасности која прети православним у Босни и Херцеговини биле су потврда његове одлучности да неће само на речина остати.⁹ Такво његово понашање није могло остати непримећено, како у Србији где се од стране власти није ни хтело ни могло толерисати тако и од стране аустроугарских политичара којима је Босна и Херцеговина била најосетљивије подручје на Балкану. Зебња због могућег панславистичког деловања на Балкану и због активности митрополита, која се осећала како у званичним круговима Србије тако и у Аустро-Угарској, била је подстакнута и чињеницом да је јачало незадовољство српског народа у Босни и Херцеговини због настојања власти да учврсте поредак, као и прогона појединих тамошњих српских просветних и црквених активиста. Међутим, у току 1881. године у Херцеговини и деловима Босне дошло је до оружаног сукоба Срба са властима. Аустро-Угарска влада је непрекидно добијала вести о томе да митрополит уз помоћ новчане подршке од панславистичких удружења а преко својих људи води кампању против аустроугарског присуства у Босни и Херцеговини. У Бечу су још у лето 1880. године скренули пажњу кнезу Милану на пропаганду коју митрополит врши у Босни и Херцеговини, показавши да би радо видели његову смелу са места поглавара Српске православне цркве.¹⁰ Аустроугарски државници су вршили и притисак у том смислу.¹¹ Као одговор на то напредњачка влада Милана Пироћанца је у лето 1881. године дала обећање аустроугарском посланику у Београду да ће тако бити и поступљено.¹²

Обрачун са митрополитом Михаилом је у име српске владе извео Стојан Новаковић, стари митрополитов познаник и супарник из седамдесетих година. У ово време разлике међу њима биле су знатно веће и у политичкој оријентацији. Стојан Новаковић био је тада министар просвете, и то у напредњачкој (конзервативној) влади Милана Пироћанца, док је митрополит остао привржен Јовану Ристићу и његовим либералима. Заправо, после пада владе Јована Ристића почетком новембра 1873. го-

⁹ АИИ САНУ, бр. 26/246, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 25. VI 1880.

¹⁰ АИИ САНУ, бр. 14/30, Кнез Милан - Ј. Ристићу, Емс, 4/16. VII 1880.

¹¹ О неповољној атмосфери која га је окруживала писао је митрополит Михаило у децембру 1880. године: "... На Русе се дигла хајка... мени се прети час Студеницом час Кијевском Лавром... То ми није страшно само ме боли срце за српску будућност... Нека се осигура будућност Србије и Српства па нека ме овог часа отерају...". АС, Фронт Милицава Протића, бр. 5, Митрополит Михаило - М. Протићу, Београд 17. XII 1880.

¹² Г. Јакшић и В. Вучковић, Покушај анексије Босне и Херцеговине (1882-1883), Глас САНУ, СС XIV, Београд 1954, 60.

дине Новаковић се одвојио од Ристића и његових либерала и пришао конзервативцима. Са још неколико младих људи учествовао је у доношењу програма Напредњачке странке у децембру 1879. године, да би потом суделовао и у формалном организационом оснивању странке 1881. године поставши један од њених челника. Као министру просвете у Пироћанчевој влади Новаковићу је пао на терет један од најтежих задатака које је влада имала да реши, а то је да цркву предовђену митрополитом стави под контролу и сузбије сваку њену активност која би се косила са државним интересима. Ретко би се, међутим, нашла у Србији таква личност која би са толико преданности, марљивости и упорности пришла испуњавању тог задатка као што је то био Стојан Новаковић. То се видело из целог поступка који је отпочео у априлу 1881. године објављивањем у Српским Новинама Закона о наплаћивању високих новчаних такса на свештеничке чиновне као и на архијерејске благослове.¹³ Неуобичајено оштар митрополитов одговор, у мају, на објаву овог закона, довео је до међусобне размене писама оштре садржине са министром просвете Новаковићем која је изгледало да представља само спољну манифестацију дубоког сукоба између државних и црквених институција. Тадашњи италијански посланик у Београду је то назвао чак српским Културкампом по угледу на борбу коју је у првој половини седамдесетих година водио немачки канцелар Бизмарк против католичке цркве у Немачкој.¹⁴ Митрополит Михаило је устао против мешања државе у унутрашње уређење цркве, протестујући против закона који се односе без знања и сагласности црквених власти.¹⁵ Новаковићев одговор на митрополитово писмо, који је уследио тек после више од два месеца, био је још оштрији по тону, премда је признао да се ради о исувише високим таксама наметнутим цркви. У њему су биле садржане и оцене о томе да је опао ауторитет цркве и да је свештенички ред у сукобу с "моралним осећајима народним", што је представљало директан напад на њеног поглавара митрополита Михаила.¹⁶ Последњу реч у име цркве изрекао је Архијерејски сабор на свом заседању одржаном од 3. до 5. октобра, на коме је коначно одбијен споменути закон уз образложење да је противан црквеним канонима и да је донесен без претходног споразума са црквом.¹⁷ Премда се у спроводном писму закључка Сабора, упућеном кнезу Милану од стране архијереја, као и у митрополитовом обраћању председнику владе Мила-

¹³ Вид. Закон о таксама, у: Српске Новине, бр. 91, 28. IV 1881.

¹⁴ В. Поповић, Сукоби између Митрополита Михаила и владе, Летопис Матице Српске, књ. 342, св. 2, 186. - Занимљиво је, међутим, мишљење које је сам Бизмарк изнео поводом тог сукоба у Србији. Према извештају српског посланика у Берлину у марту 1883 године Бизмарк му је рекао "... да су сви народи морали кроз ту борбу да прођу па је дошао ред и на нас и Бугаре". АС, Министарство иностраних дела (у даљем навођењу: МИД), Политичко одељење (у даљем навођењу: ПО), 1883, фас. В, дос. III Пов. бр. 499, извештај из Берлина Пироћанцу 7. III 1883.

¹⁵ АС, Министарство просвете (у даљем навођењу: МП), С, 1881, фас. 5, ред. 2/96, С. бр. 716, Митрополит Михаило - С. Новаковићу, Београд 12. 5. 1881.

¹⁶ АС, МП, С, 1881, фас. 5, ред. 2/96, С. бр. 1108, С. Новаковић - Митрополиту Михаилу, Београд 21. VII 1881.

¹⁷ Исто, Ц. Бр. 1200, Извод из Протокола Заседања Саборног.

ну Пироћанцу и министру Стојану Новаковићу, осећала жеља да се цео спор реши споразумним исправкама у тексту Закона о таксама, показало се да друга страна није била спремна на то.¹⁸ Уследила су саслушања чланова Архијерејског сабора од стране Новаковића, а затим је, на његов предлог, изишао указ кнеза Милана, 30. октобра, о томе да се митрополит "разрешити од Администрације Архиепископије Београдске и Митрополије Српске."¹⁹ Новаковићу је, међутим, било потребно још доста времена, па да тек 1883. године установи нову неканонску црквену јерархију на челу са Теодосијем Мраовићем.²⁰

Смењени митрополит Михаило настојао је да живи повучено, скоро неприметно, у својој кући у Београду и да не даје повода да га више нападају. Против њега су, међутим, и даље стизале оптужбе, и то из аустроугарских извора, да он наставља да се бави пропагандним радом против Аустро-Угарске а у корист босанско-херцеговачких Срба. Ово је добило посебну тежину с обзиром на то што се у првој половини 1882. године разгорео устанак у Херцеговини. Према сазнањима аустроугарских повереника у Србији, митрополит Михаило је још био на челу београдског комитета за помоћ устаницима и слао им је добровљце преко Ваљева и Ужица и потом Јавора и Голије. Аустроугарски представник у Београду упорно је вршио притисак на српску владу да митрополита Михаила удаљи у неки манастир, верујући да ће тако престати и рад његовог комитета. У лето 1882. године митрополит Михаило се жалио Јовану Ристићу да му од Стојана Новаковића стижу обавештења о томе да је влада одлучила да га "тера силом у манастир."²¹

С обзиром на то да је Пироћанчева влада доиста припремила закон којим јој се давало право да може одређивати принудни боравак неподобним представницима цркве, митрополит Михаило је, вероватно тиме подстакнут, 1883. године напустио Србију. Кренуо је у Цариград, видео се са Васељенским патријархом, па свратио у Јерусалим, посетио Свету Гору, онда отишао у Бугарску и ту се задржао све до лета 1884. године, и најпосле је стигао у Русију где је и остао. Напредњаци су пажљиво пратили његово кретање.²² Нарочито им је био сумњив његов боравак у Бугарској. Јавно су га у Скупштини квалификовали "бегунцем и бунтовником" а код бугарске владе протестовали су што га трпи на својој територији.²³ О њему су, међутим, у Србију стизале различите вести. Стојан Новаковић је, на примјер, примио обавештење о томе да се ми-

¹⁸ Исто, Српски Архиепископи - кнезу Милану, 9. X 1881; исто, Ц. бр. 1131, Митрополит Михаило - С. Новаковићу, Београд 10. X 1881; исто, Митрополит Михаило - М. Пироћанцу, Београд 16. X 1881.

¹⁹ Исто, Ц. бр. 1173, Указ кнеза Милана, Београд 18. X 1881.

²⁰ АС, МИД, ПО, 1883, фас. V, дос. III, Пов. бр. 460, циркулар Министра иностраних послова српским посланицима, Београд, 28. III 1883.

²¹ АИИ САНУ, бр. 26/948, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 4. VI 1882.

²² АС МИД, ПО, 1883, фас. V, дос. III, Пов. бр. 478, М. Пироћанац - српским посланицима у Атини, Букурешту и Цариграду, Београд 31. III 1883; исто, Пов. бр. 558 М. Пироћанац - српском посланику у Цариграду, Београд 11. IV 1883.

²³ Стенографске белешке Народне Скупштине сазване за 1883. годину, Београд 1884, 510, 513, 516-517.

трополит Михаило у Софији састајао са радикалском емиграцијом на челу са Николом Пашићем и да су они заједно правили план дизања устанка у Србији.²⁴

Међутим, митрополит Михаило у емиграцији није испољавао ону врсту политичке активности која би претила поретку у Србији, према је изрицао негативне оцене о напредњацима. Овај ватрени национални радник, сав у души прожет идејом о потреби националног ослобођења, више је волео да просуђује о судбини Србије и, пре свега, њеним националним задацима, него да се бави превратничким плановима. У писмима која је упућивао својим приврженицима из канонске јерархије жестоко је критиковао напредњаке због, како је истицао, издаје националних интереса. "Шта нам доносе пријатељство које је равно вазалству", питао се он, дајући тиме оцену наслона Србије на Аустро-Угарску. Као што је Босна изгубљена за Србију, таква судбина не само што ће снаћи Македонију него ће чак "испред носа отети и Стару Србију", а све то као последица политике владајућих напредњака, говорио је.²⁵

Повратак митрополитов у Србију уследио је тек 1889. године. То питање покренула је још 1887. године онда изабрана либерална влада Јована Ристића, али се због притиска краља Милана таквом захтеву није удовољило. Једино је донесена одлука да се митрополиту призна пензија.²⁶ После абдикације краља Милана 1888. године, доношењем новог Устава и доласком радикала на власт стекли су се услови за митрополитов повратак. Позив у том смислу упутила му је влада Саве Грујића у априлу 1889. године, и он је у првој половини јуна стигао у Србију. То је било учињено упркос противљењу аустроугарског посланика у Београду и његових тврдњи да ће тако нешто бити код његове владе рђаво приљено. Митрополит Михаило је, међутим, послушао препоруке руске владе, као и српске, да се врати тихо, без помпе, како би се избегле различите спекулације које су се у вези са тим могле појавити у иностранству, као и због подозрења пре свега у суседству Србије. Према је одмах по повратку један од првих митрополитових задатака био да поново успостави канонску јерархију и да се код државних власти избори да се компромисним решењима нађе замена за оне законе који су донели толико спорова између цркве и државе,²⁷ његов главни циљ био је да се појача национална политика на југу, а пре свега да се издејствује постављање Срба на епископске столице у Старој Србији и Македонији.²⁸ Започевши ту борбу он је знао да ће имати моћне противнике у Грцима и Бугарима, који су, у међувремену, на територијама за које се у Србији сматрало да припадају Србима стекле јаке позиције.²⁹ За тако нешто велику

²⁴ АС, Фонд Стојана Новаковића, бр. 104, Забелешка Стојана Новаковића.

²⁵ АС, Фонд Поклони и откупи, бр. 34/6, Митрополит Михаило - епискупу Мојсију, 29. XI 1884.

²⁶ АС, МП, Ц., 1887, фас. v, ред 2/96, Ц. Бр. 1306, Указ краља Милана од 1. XI 1887.

²⁷ АИИ САНУ, бр. 26/951, Митрополит Михаило - Ј. Ристићу, Београд 12. VIII 1891.

²⁸ АС, Фонд Владана Ђорђевића бр. 350, Митрополит Михаило - Т. К. Лисевићу, Београд 18. III 1890; исто, Митрополит Михаило - Т. К. Лисевићу, Београд 2. VI 1890; исто, Митрополит Михаило - Т. К. Лисевићу, Београд 15. V 1891.

²⁹ Исто, Митрополит Михаило - Т. К. Лисевићу, Београд 8. II 1894; исто, Митрополит

помоћ и подршку представљала му је нарочито она која ће му доћи од стране Стојана Новаковића председника српске владе 1895-1896. године.

Стојан Новаковић је у међувремену променио нека своја одређења, пре свега спољнополитичка. Када се митрополит Михаило вратио у Србију Новаковић се није налазио у Београду, него је као српски посланик службовао у Цариграду. Тамо је отпочела његова каријера утемељивача народносне политике као најважнијег правца српске спољне политике. Отишавши у Цариград са циљем да легалним средствима организује акцију у Турском царству за одбрану виталних српских интереса у Старој Србији и Македонији, Новаковић је у ствари започео борбу за постављање тамо српских конзула, отварање српских школа, задобијање нових владичанских места, оснивање српских листова, а све то као најјаче оружје за одржање тамошње српске народности. Упознавши добро прилике у Турској, он је схватио да је српским захтевима потребна моћна подршка. Уверио се да би то могла бити само Русија која је у то време веома добро стајала у Цариграду. У његовим спољнополитичким одређењима место Аустро-Угарске дефинитивно је заузела Русија. То ће се најбоље осетити у политици коју ће он водити као председник владе 1895-1896. године. На томе ће се у ствари и успоставити његова сарадња са митрополитом Михаилом.

Једно од најважнијих питања којима су се позабавили митрополит Михаило и Стојан Новаковић било је питање скопске цркве. У новембру 1896. године умро је скопски митрополит Методије, који је био Грк. Васељенски патријарх, још пре него је Методије био сахрањен, поставио је за скопског митрополита охридског митрополита Амброзија, такође Грка.³⁰ То је изазвало огромно незадовољство српског живља у Скопљу, чији се протести против Грка нису још стишали од 1890. године када су му ови отели тамошњу цркву Светог Спаса. А Амброзије, који је био 1896. године послат од стране патријарха да извиди ствар, наукао је гнев Срба, јер им је предложио да себи саграде другу цркву. Смрт Методија затекла је Амброзија управо у његовој мисији у Скопљу, па га је патријарх поставио за Методијевог наследника. На вест да је поново изабран за скопског митрополита човек који не зна ни језик пастве те митрополије, први је у Србији реаговао митрополит Михаило. У веома оштром писму насловљеном Васељенском патријарху, у децембру 1896. године, митрополит је запретио: ако се Србин не изабере за митрополита у граду који је због своје прошлости тесно везан са српством, у коме живи народ српскога рода и језика, српски народ ће изгубити стрпљење и поћи путем којим су пошли Грци, Бугари и Румуни, а то значи - осамосталити своју цркву "Обратите пажњу на ово, јер је озбиљно", запретио је Михаило.³¹ На сву озбиљност питања у Скопљу упозорио је и Стојан

Михаило - Т. К. Лисевићу, Београд 21. III 1894; исто, Митрополит Михаило - Т. К. Лисевићу, Београд 21. III 1895.

³⁰ АС, МИД, Просветно-политичко одељење (у даљем навођењу: ППО), 1896, ред 304, П.П. Бр. 2467, С. Новаковић - Српском посланику у Цариграду, Београд 7. XI 1896; исто, П.П. Бр. 2478, извештај из Цариграда Новаковићу 18. XI 1896.

³¹ АС МИД, ППО, 1896, ред 304, ПП Бр. 2643, извештај из Цариграда Новаковићу

Новаковић у великој беседи коју је одржао 16. децембра у народној скупштини. Он је најприје скренуо пажњу на митрополитово писмо патријарху речима: "Митрополит Михаило се обратио једним енергичним и родољубивим писмом патријарху и Светом Синоду тражећи у име Српске цркве у Краљевини, као њена глава, задовољење праведних захтева Срба преко граница Србије..."³² Затим је, у сличном тону, наставио посланицима да излаже и своје мишљење. Наглашавајући да је Србија за јединство православља, Новаковић је, исто тако, упозорио да се то јединство може одржати само ако се задовоље праведни захтеви народности. Захваљујући оваквом чврстом држању српске цркве и државе, односно упорности митрополита Михаила и Стојана Новаковића, кандидат Србије архимандрит Фирмилијан, иначе Србин, биће изабран у септембру 1897. године на седници Светог Синода Васељенске патријаршије за администратора скопске епархије.

Положај Србије према Турској у односу на њене грчке и бугарске суарнике погоршао се, међутим, крајем 1897. и у току 1898. године. Образовање нове владе у Србији у окторбу 1897. године на челу са Владаном Ђорђевићем, привржеником наслона на Аустро-Угарску, и постављење ех краља Милана за команданта српске војске у јануару 1898. године, изазвали су велико неповерење у Русији. Захтеви Србије у Цариграду изгубили су руску подршку. И то за рачун Бугара. Иако је Владан Ђорђевић у новембру-децембру 1897. године посетио Цариград, у нади да ће задобити наклоност Турака за српске интересе у Старој Србији и Македонији, Турци су управо тада дали Бугарима три нова владичанска места - у Струмици, Битољу и Дебру - дакле, на оној територији која се сматрла интересном сфером Србије. Пред новим српским послаником у Цариграду Стојаном Новаковићем стајали су тада големи проблеми са крајње неизвесним изгледима за успешно решавање. У јануару 1898. године стигло му је писмо митрополита Михаила. У њему су мирно, једноставним речима, скоро пријатељски, са осећањем поверења, али не без забринутости, били изложени главни тадашњи задаци Србије у Турској, и то у виду питања о томе да ли се могу решити: хоће ли се Хиландар спасти да не пређе у бугарске руке? да ли ће се Фирмилијан завладичити? да ли се нешто може предузети да се реши тежак положај српског народа у пећкој нахији који трпи зулуме од стране Арбанаса?³³

3. XII 1896 (у прилогу извештај секретара Српског посланства Апостоловића посланику Владану Ђорђевићу о предаји митрополитовог писма патријарху 13. децембра); АС, Фонд Поклони и откупи., бр. 31/5, С. Новаковић - Митрополиту Михаилу, Београд 10. XII 1896; Мале Новине, бр. 245, 13. XII 1896; Видоло, бр. 148, -У вези са овим митрополитовим писмом српски посланик у Цариграду је 21. децембра написао Стојану Новаковићу следеће: "Напољу сам сазнао да су се синодали јако наљутили на митрополита Михаила због оног његовог писма и да су одредили ефеског, никејског и антиохијског владуку у комисију да спреме врло оштар одговор на митрополитово писмо. АС, МИД, ППО, 1896, ред. 304, ПП Бр. 2737, извештај из Цариграда Новаковићу 9. XII 1896.

³² Стенографске билешке о седницама редовне Народне Скупштине за 1896, Београд 1897, 950-955.

³³ Архив САНУ, бр. 8751, Митрополит Михаило - С. Новаковићу, Београд 8. 1. 1898.

Иако је Стојан Новаковић одговорио митрополиту Михаилу крајње песимистичким тоном, наводећи му као главну тешкоћу то што Русија не помаже Србију и замоливши га да и он лично поради преко својих веза у Петрограду да се отуда добије подршка,³⁴ сам он ће пуно радити у наредним годинама да се нека од ових питања реше а нека остану у жижи спољнополитичког ангажовања Србије. На жалост, митрополит Михаило тада није био жив, јер је умро у фебруару 1898. године, дакле непосредно после писма које је упутио Новаковићу. Тако је сарадња ова два велика национална радника на најважнијим задацима спољне политике Србије, иако исказана у последњим годинама митрополитовог живота, донела српском народу значајне резултате од којих извесни неће одмах бити видљиви.

Prof. Mihailo VOJVODIĆ, Ph.D.

METROPOLITAN MIHAILO AND STOJAN NOVAKOVIĆ

The Summary

Both Metropolitan Mihailo and Stojan Novaković appeared on Serbian political stage at the beginning of the 1860s, when both of them raised their voices in support of a national liberation movement among all elements of the Serbian people. Each showed his readiness to take on the burden of such a task. A conflict between them arose during the 1870s, when Novaković, then the Serbian Minister of Education and Church Affairs, was perceived the Mihailo to be interfering too much in the work of the Theological School (Bogoslovija) and usurping its authority.

In 1881, Novaković, now Minister of Education in the government of Milan Piroćanac, was given the task of transferring the Church to state control. Metropolitan Mihailo was dismissed and left the country for Russia, returning to Serbia in 1889, after King Milan's abdication. By then Mihailo and Novaković had begun to cooperate again. They dedicated themselves to the task of promoting the Serbian national program in European Turkey, a project which was to intensify when Novaković served as Prime Minister (1895-1896) and later as Serbian minister in Constantinople

³⁴ АС, Фонд Пиклони и откупи, бр. 31/122, С. Новаковић - Митрополиту Михаилу, Цариград 19.1. 1898; др Ђ. Слијепчевић, Михаило, Архиепископ београдски и Митрополит Србије, Минхен 1980, 504. - Приликом једног разговора представника Руске амбасаде у Цариграду и Стојана Новаковића, у јануару 1898. године, спомињало се име митрополита Михаила као најпогодније личности која би могла да у Петрограду изнесе српске захтеве у вези са Македонијом. АС, Фонд владана Ђорђевића, бр. 360, М. Ђорђевић - В. Ђорђевићу, Цариград 17. 1. 1898.